

С.В. Агароднікава, С.У. Кухта (Минск, БГЭУ)

ДА ПЫТАННЯ АБ ЦЯЖКАСЦЯХ СЕМАНТЫКА- СІНТАКСІЧНАГА СІНТЭЗУ СКАЗА

Кожная мова, у тым ліку і беларуская, мае сваю спецыфіку. Нацыянальная мова – вынік шматвяковага развіцця, і таму ў ёй знаходзяць адбітак гісторыя, культура, псіхічны склад народа, які стварыў мову. Лексіка-граматычныя і гісторыка-культурныя асаблівасці канкрэтнай мовы адлюстроўваюцца ў той асаблівасці вуснага і пісьмовага маўлення, якую часта называюць нацыянальным духам мовы.

Для нашай рэспублікі характэрна беларуска-рускае двухмоўе.. Такая сітуацыя патрабуе асабліва ўважлівых адносін да ўнутраных законаў кожнай з дзвюх блізкароднасных моў, таму што без уліку іх нацыянальнай спецыфікі пры перакладзе тэксту з адной мовы на другую ўзнікаюць пэўныя цяжкасці. Перш за ўсё, гэта цяжкасці семантыка – сінтаксічнага сінтэзу сказа.

Параўнаем для прыкладу беларускія і рускія звароты, тоесныя па сэнсу:

хвіліны са тры	минуты три
іншым разам	в другой раз
плата за вучобу	оплата учебы
дзіва што	не удивительно
вышэйшы за бацьку	выше отца

Марфалагічна-сінтаксічныя адрозненні такога роду найчасцей не фіксуюцца ў граматыках, не фармулююцца ў выглядзе асобных правіл. Але зразумела, што, калі не звяртаць на іх увагі, думка будзе выказана не па-беларуску.

Так, відаць, і нарадзіліся сінтаксічна няправільныя, небеларускія сказы. **Кніга ўяўляе сабой зборнік нарысаў**(параўн. руск. **Представляет собой**); **Калі вам не ў цяжкасць** (руск. **Если вам не в тягость**)

Правільна пабудаваць сказ (і тэкст у цэлым) немагчама, калі не захоўваць такія «няпісаныя правілы». Нацыянальны дух мовы –яе найгалоўнейшая норма. А захаванне гэтай нормы і ёсць першая сінтаксічная «цяжкасць», якую трэба пераадолець кожнаму, хто хоча правільна і прыгожа гаварыць і пісаць па-беларуску.

Парушэнні сінтаксічных нормаў беларускай літаратурнай мовы адбываюцца і пад уплывам дыялектнага сінтаксісу на сінтаксічныя мадэлі літаратурнай формы нацыянальнай мовы. У некаторых паўночных раёнах Беларусі можна пачуць сказы тыпу **Усе грыбы пазбірана; Дом замкнёна; Кажух надзета**. У літаратурнай мове такіх мадэлей выказніка або сказа ў цэлым няма. Параўн. літ. **Усе грыбы пазбіраныя; Дом замкнёны; Кажух надзеты**.

Менавіта наяўнасцю ў Беларусі двухмоўя абумоўліваюцца памылкі пры выбары таго ці іншага сінтаксічнага варыянта выражэння думкі. Пры пабудове сказа неабходна ўлічваць стылістычныя патрабаванні. Паяснім гэта

на прыкладзе, які разглядае Кузьма Чорны. Пісьменнік лічыць дрэнным сказ. **Даклад датычыўся самавольных парубак**, ён бачыць у ім кальку з рускай мовы **Даклад касался самавольных парубок**. І прапануе пісаць па-беларуску так: **у дакладзе гаварылася пра самавольныя вырубкі**. Сапраўды, апошні сказ гучыць больш натуральна, па-беларуску. Але і канструкцыя з дзеясловам *датычыўся* ёсць у сучаснай мове: **справа датычылася дысертацыі**. Магчыма, што яна пашыралася ў беларускай мове пад уплывам рускай. З граматычнага пункту гледжання такія лексіка-сінтаксічныя сінонімы, як **ахвяраваць і прынесці ахвяру, даручыць і даць даручэнне, прадвесне і час перад вясной** і пад., не выклікаюць заўваг, але яны маюць розную стылістычную значнасць і таму па-рознаму ацэньваюцца і выкарыстоўваюцца пры пабудове беларускага сказа. Разгляд гэтых прыкладаў падводзіць нас да праблемы ўласна сінтаксічнай сінаніміі.

Сінтаксічнымі сінонімамі з'яўляюцца канструкцыі, якія маюць агульныя лексічныя марфемы, але адрозніваюцца марфемамі граматычнымі, службовымі, напрыклад: **аднолькавыя з выгляду – аднолькавыя выглядам; Мінск быў разбуран – Мінск быў разбураны; вярнуўся стомлены – вярнуўся стомленым**.

Сінтаксічная сінаніміка беларускай мовы вельмі багатая. У большасці выпадкаў выбар канструкцыі не стварае цяжкасці, паколькі сінонімы сінтаксічна раўнацэнныя, аднак пры перакладзе мастацкага тэксту перадача сэнсавага адцення прымушае аддаць перавагу аднаму з іх, параўн.: **поехаты в деревню – паехалы у вёску, паехаць на вёску; учыцца перад войной – вучыцца напярэдадні вайны, вучыцца перад вайной**.

Разам з тым трэба памятаць і пра тое, што некаторыя сінанімічныя канструкцыі сапраўды выклікаюць цяжкасць пры іх размежаванні і маюць розную нарматыўную значнасць.

Сын быў архітэктар – сын быў архітэктарам.

Назоўны і творны склон канкуруюць звычайна пры звязцы быць у прошлым і будучым часе.

У цяперашнім часе (пры нулявай звязцы) ужываюцца формы назоўнага склону: **Андрэйка – добры вучань і надзейны сябар. Міхась і Іван – леснікі** (Я. Колас). **Іванаў сын інжынер** (З. Бядуля)

Як паказала даследаванне прэдыкатыўнага ўжывання назоўнікаў са звязкай **быць** у прозе Я. Коласа, пісьменнік ужываў назоўны склон у восем разоў часцей, чым творны. Гэта можа сведчыць пра агульную тэндэнцыю ў развіцці такой формы выказніка. Але разам з тым варта памятаць, што творны склон у гэтай функцыі не выходзіць з ужытку, не выцясняецца назоўным, паколькі мае адметнае семантыка-сінтаксічнае значэнне: ён указвае, як правіла, на непастаянную, адносную прыкмету, у той час як склон назоўны на прымету пастаянную, істотную, сутнасную. Параўнайце:

Назоўны склон: **Кравец Шарэйка быў чалавек разумны** («Маладосць»); **Платон Глушка будзе здольны аграном** (П. Пестрак),

Творны склон: – **Я яго тры гады ведаю, яшчэ калі ён студэнтам быў** (І. Шамякін). **Багдановіч ніколі і ні ў чым не быў абмежаваным выключна нацыянальнымі рамкамі пісьменнікам і дзеячам** (А. Лойка).

Пры іншых дзеясловах, якія выконваюць ролю звязкі, але разам з тым захоўваюць і пэўнае лексічнае значэнне, назоўнік звычайна ставіцца ў творным склоне: **Дывінец лічыўся лепшым брыгадзірам маладзёжнай брыгады** (А. Асіпенка). **Чалавек не нараджаецца майстрам, ён ім робіцца ў час працы.** (У. Мязэвіч).

Выбар склонавай формы прыметніка і дзеепрыметніка, якія ўваходзяць у склад выказніка, падпарадкоўваецца тым жа заканамернасцям, што і выбар склонавай формы назоўніка (гл. вышэй), параўнайце:

Назоўны склон пры нулявой звязцы: **Снег усюды белы, сыпкі...** (Э. Самуйлёнак). **У нас суседзі здаўна харошыя** (А. Куляшоў).

Назоўны склон пры звязцы **быць** у прошлым і будучым часе: **Рухавы, гаваркі, ён быў ва ўсім не такі, як Анісім** (Б. Сачанка). **Раскідзісты ясакар увесь быў укрыты пухам** (М. Лынькоў).

Творны склон пры звязцы **быць** у прошлым і будучым часе: **Зімовая ноч была светлай і халоднай** (Ц. Гартны). **Новы завод будзе самым дасканалым з усіх, якія працуюць у гэтай галіне** («Звязда»).

Творны склон пры іншых дапаможных дзеясловах: **Манеўр наш аказаўся вельмі разумным** (Р. Няхай). **Пасля дажджу лес зрабіўся панурым, непрытульным** (М. Лынькоў).

Норма трэба лічыць назоўны склон пры паўназначных дзеясловах: **Дрэвы стаялі высокія, заснежаныя** (З. Бядуля). **Васіль ехаў цяпер пануры.** (І. Мележ).

Таксама пры перакладзе тэксту трэба памятаць, што ў беларускай мове пераважае тэндэнцыя да выкарыстання ў выказніку поўнай формы якасных прыметнікаў і дзеепрыметнікаў: **Глеба была тлустая, як тварог** (Я. Колас). **Цягнік, які ішоў на Мінск, быў бітком набіты людзьмі** (М. Лынькоў). Але і кароткая форма ўжываецца дастакова часта, яе выкарыстанне можа падтрымлівацца дадатковымі фактарамі:

- патрабаваннямі вершаскладання;
- неабходнасцю падкрэсліць стан асобы ці прадмета;
- імкненнем гаворачага звярнуць увагу слухача на высокую ступень якасці прадмета;
- неабходнасцю пазбегнуць аманіміі;
- мадальным значэннем прыметніка (**абавязаны, вымушаны, здольны, здатны, гатовы** і пад), які патрабуе пасля сябе інфінітыва: **Укрытае шэрымі хмарамі неба гатова было лінуцца дажджом** (А. Чарнышэвіч);
- традыцыйнай ужывання прыметнікаў і ў поўнай, і ў кароткай формах (**падобны задаволены, патрэбны, чутны** і пад.); **Ганна была нечым падобна на Ульяну.**

З усяго вышэйпададзенага вынікае: кожны, хто будзе (сінтэзуе) сказ, павінен ведаць сінтаксічныя мадэлі беларускай літаратурнай мовы, яе граматычныя «формулы».

Формулы будовы сказаў, – пісаў вядомы рускі мовавед А.І Смірніцкі ў кнізе «Сінтаксіс англійскай мовы», –цалкам уваходзяць у граматычны лад, у сферу граматыкі мовы. Яны і ёсць тыя законы спалучэння слоў у сказе, што існуюць у мове і адкрываюцца ў ёй наукай. Веданне такіх формул –законаў і засцерагае ад сінтаксічных памылак пры пабудове (сінтэзе) сказа».